

Осмонова С.К., Бадалова К.Э.

КЫРГЫЗДАРДЫН ҮЙ-БҮЛӨ ТАРБИЯСЫНЫН ПРИНЦИПТЕРИ ЖАНА  
ЫКМАЛАРЫ (XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башы)

Осмонова С.К., Бадалова К.Э.

ПРИНЦИПЫ И МЕТОДЫ СЕМЕЙНОГО ВОСПИТАНИЯ  
КЫРГЫЗОВ (конец XIX века - начало XX века)

S. Osmonova, K. Badalova

PRINCIPLES AND METHODS OF FAMILY EDUCATION  
KYRGYZ (late XIX century - early XX century)

УДК: 347.6

Бул макалада талаа материалдарынын топтому жана булактардын негизинде кыргыздардын XIX к. аягы - XX к. Башындагы үй-бүлө тарбиясынын принциптери жана усулдары жөнүндө кеңири каралды. Инсанды калыптандыруу мезгилинде улуттук тарбия, элдин каада-салттары менен таанышуу өзгөчө маанилүү жана чоң мааниге ээ, анткени баланын тарбиясынын бардык өзгөчөлүктөрү адамда калыптанат. Кыргыздардын арасында балдарды тарбиялоо үй-бүлөлүк-социалдык мүнөздө болуп, өзүнө мүнөздүү өзгөчөлүктөргө ээ болгон. Үй-бүлөдөгү тарбияга чоң маани берилген. Кыргыздардын арасында маданий жана социалдык баалуулуктарды үй-бүлөлүк деңгээлде жаш муунга өткөрүп берүү, балдардын өздөрүнүн үй-бүлөлүк турмуштун атмосферасын байкоо, алардын чарбалык жана тиричилик ишине катышуусунун аркасында жүргүзүлгөн. Жыйынтыкта кыргыздардын руханий маданиятынын, салттуу тарбия маданиятынын бөлүгү болгон баланы үй-бүлөлүк тарбиялоого байланыштуу принциптер жана ыкмалар кылымдар бою түзүлүп келген деп айтсак болот. Салттуу шарттар, практикалык тарбиялоо иш-аракеттеринин натыйжасы болгон.

**Негизги сөздөр:** үй-бүлө, тарбия, салт, балдар, маданият, коом, муун, усул, тажрыйба.

В данной статье на основе полевых материалов и источников были рассмотрены принципы и методы семейного воспитания у кыргызов в конце XIX - начало XX вв. При формировании личности особенно важно традиционное воспитание, знакомство с традициями народа, ведь в человеке формируются все черты воспитания ребенка. У кыргызов воспитание детей носило семейно-общественный характер и имело свои особенности. Большое значение придается семейному воспитанию. У кыргызов передача культурных и социальных ценностей на семейном уровне подрастающему поколению осуществлялась через наблюдение за семейной жизнью, их участие в хозяйственно-бытовой деятельности. В результате можно сказать, что принципы и методы семейного воспитания детей, являющиеся частью духовной культуры кыргызов, традиционной культуры воспитания, вырабатывались веками. Традиционные условия были результатом практической воспитательной деятельности.

**Ключевые слова:** семья, воспитание, традиция, культура, дети, общество, поколение, метод, практика.

In this article, on the basis of field materials and sources, the principles and methods of family education among the Kyrgyz in the late XIX - early XX centuries were considered. In the formation of personality, traditional education, acquaintance with the traditions of the people, is especially important, because all the features of raising a child are formed in a person. Among the Kyrgyz, the upbringing of children was of a family and social nature and had its

own characteristics. Great importance is attached to family education. Among the Kyrgyz, the transfer of cultural and social values at the family level to the younger generation was carried out through observation of family life, their participation in household activities. As a result, we can say that the principles and methods of family education of children, which are part of the spiritual culture of the Kyrgyz, the traditional culture of education, have been developed over the centuries. Traditional conditions were the result of practical educational activities.

**Key words:** family, education, tradition, culture, children, society, generation, method, practice.

Бүгүнкү күндө өзгөчө мааниге ээ болгон, жаш муундарды тарбиялоону өркүндөтүү маселеси көп улуттуу кыргыз коомчулугунун көңүл чордонунда. Элдердин улуттук каада-салттарына негизделген элдик педагогика кылымдар бою топтогон ошол бай тажрыйбанын бардыгын чыгармачылык менен колдонуу – бул маанилүү жана татаал милдетти чечүүнүн шарттарынын бири болуп саналат.

Элдик педагогика адеп-ахлак категориясы катары этникалык жашоонун өзгөчөлүктөрү менен, адамдардын соционормативдик жана психикалык өзгөчөлүктөрү менен, анын үй-бүлөлүк жана коомдук жашоосу менен, б.а. бул түшүнүктүн кең маанидеги этникалык маданияты дегенди түшүндүрөт [2, 6-б.].

Баланы, элдин каада-салттары менен тааныштыруу өтө эле эрте жашында өзгөчө мааниге ээ жана маанилүү: анткени, ар бир адамдын "адеп-ахлак принциби" балалык кезден, негизинен үй-бүлөдө калыптанат жана анын инсандыгы өмүр бою өзүнүн негизги белгилери боюнча өзгөрүүсүз калат.

Ошентип, инсанды калыптандыруу мезгилинде улуттук тарбия, элдин каада-салттары менен таанышуу өзгөчө маанилүү жана чоң мааниге ээ, анткени баланын тарбиясынын бардык өзгөчөлүктөрү адамда калыптанат.

Кыргыздардын турмушундагы негизги этаптар: балалык, жаштык, жетилгендик жана карылык. Бул мезгилдердин хронологиялык чектери так аныкталган эмес. Балалык мезгилде эки баскыч бөлүнөт: тарбия берүү башталганга чейин жана андан кийин, алардын ортосундагы чек ара 5-6 жаш курагында өтөт. Бул учурда биринчи кезекте үй-бүлөдөгү жүрүм-турум эрежелерин, эмгек көндүмдөрүн үйрөтүү болуп эсеп-

телинет. Бул, айрыкча, балдарга караганда, кошумча билим албаган кыздарга тиешелүү болгон. Эркектер, үй-бүлөсүнөн тышкары, медреселерде, мечиттерде тарбияланышкан.

Балалыктан өспүрүм куракка өтүү 12-14 жашында болгон. Жаштардын никеге туруу укугуна ээ болгон көпчүлүк жаштын орточо курагы кыргыз коомчулугунун арасына 15-18 жашында келген. Карылык түшүнүгү акылмандыктын өсүшү менен байланыштуу болгон. Ошол эле учурда, элдик ишеним боюнча, акылмандыктын топтолушунун чеги болот. Аларга 70 жашында жетип, андан кийин тескери процесс башталат деп эсептешкен.

Баланын акыл-эс өнүгүүсүнүн башталышы, кыргыздардын көз карашы боюнча, бала тышкы дүйнө менен таанышкан мезгилге туура келет. "Акылдуулуктун" жана "тарбиянын" чагылдырылышынын башталышы балдардын өз теңтуштары менен, сүйлөшө баштаган мезгили деп эсептелген башкача айтканда 4-5 жашында бири-бири менен эркин баарлашуу, оюндарды өздөштүрүү, жаңыларын ойлоп табуу буга өз салымын кошкон. 5-6 жаштагы жаштарга кыргыз үй-бүлөсү өзгөчө мамиле кылышат, буга баланын акыл-эс жөндөмдөрүн өнүктүрүүдөгү маанилүү этаптын мааниси берилет «эс акылына кирген кез».

Баланын жашындагыдан кийинки жаш курактары 6-8 жана 10-12 жашта болгон. Дал ушул жылдары балдар менен кыздардын позицияларындагы айырмачылыктар пайда болуп, күчөгөн. 6-8 жашында, жынысына карабастан, балдар дагы деле чогуу ойношкон, чектөөлөр минималдуу болгон. Андан кийин кыздар акырындап бөлүнүп, балдардан обочолонуп, үйдө отуруша башташкан, ал эми эркек балдар үй-бүлөнүн эмгек турмушуна да жигердүү катышыша башташкан. 9 жашынан баштап балага негизги талаптар коюла баштаган: ал көптөгөн оюндарды таштап, эркектер жана меймандар тамактанып жатканда, даяр туруп, аз сүйлөп, көптөгөн макал-лакаптарды билип, тоого чуркап чыгууну жана ат чабууну билген. ж.б.у.с. Ушул жаштан баштап эркек балдарды тарбиялоо улуу кишилерге өткөн. Ошондой эле балдар үй жумуштарына жардам бериш керек болчу.

Кыргыз үй-бүлөсүндө кызды тарбиялоо 8 жаштан 12 жашка чейин болгон. Кыз кичинекей кезинен эле башталган аялдык принцибинин улуу сырынан башталган. Этек кир башталганда кыз жетилген деп эсептелет [3, 25-6.].

Кыргыздардын арасында балдарды тарбиялоо үй-бүлөлүк-социалдык мүнөздө болуп, өзүнө мүнөздүү өзгөчөлүктөргө ээ болгон [1, 57-6.]. Үй-бүлөдөгү тарбияга чоң маани берилген. Эл арасында айтылып келген сөздөр буга күбө болгон: «тарбия үйдөн башталат», «баланын тентек болмогу үйүнөн» ж.б.у.с. [3, 8-6.].

Бала кичинесинен эле үй-бүлөдө жана коомдо өзүн алып жүрүүнүн белгилүү стереотипине ээ бол-

гон. Чондордун бири-бири менен болгон мамилесинен, алардын маектеринен, жомокторунан, ырларынан жана күнүмдүк жашоо образынан балдар үй-бүлөдөгү байланыштын нормасы кандай болгонун түшүнүшкөн, ал тууган-урук менен болгон мамилесин аныктаган, салттуу түрдө кабыл алынган нормаларды үйрөнгөн бул үй-бүлөнүн өзүндө, жана коомдогу үй-бүлөнүн авторитетин аныктаган. Жалпы кабыл алынган ченемдерди бузган адам үй-бүлөлүк байланыштар менен байланышкан адамдардын бардыгына зыян алып келген деп эсептешкен.

Бала кезинде эле баланын багыттамасынын руханий жана психологиялык негиздери ушундайча түптөлгөн.

Ата-бабалар жөнүндө окуяларды жана эпикалык баатырлар жөнүндө уламыштарды угуп, бала диний ишенимдер, үй-бүлөлүк каада-салттар жөнүндө билип, каада-салтка (күнүмдүк сыйынуу, курмандык чалуу, майрам, жаназа окууга ж.б.) баш ийген.

Эркектерди эмгек процесстерине кошуу, ошондой эле тиешелүү ырым-жырымдар менен коштолгон. Ошол мезгилден баштап, балдар менен кыздардын ролдорунун багыты өзгөрүп баштаган: бала атасынын - үй-бүлөнүн башчысы катары, кыз энесинин таасири астында калган.

Алгачкы балалык мезгилинде балага жумшак, мээримдүү, чыдамдуу, токтоолук менен мамиле кылышкан. Алар ага кыйкырышкан эмес, ачууланган эмес, аксакалдар ага кыжырдангандыгын көрсөтүшкөн эмес. Өзүн өзү токтото албоо, балдарга ачуулануу жөндөмсүздүк деп эсептелип. "Сабыры жок" жана андай адамга эл ичинде "Чыдамы жок", деп айттылып келген. Бирок бала чоңойгон сайын эмоционалдык тон өзгөргөн: кичинекей балалык мезгилдеги эркелетүүлөргө караганда, өспүрүм кезиндеги тарбиялоо бир аз катуулап баштаган. Бул мезгилде үйрөтүп, билбегенин эскертип, ал тургай жазалоолор да болуп турган, бирок кыргыздарга мүнөздүү тарбиялоо ыкмасы гумандуу болгон. Атасы тараптан тарбиялоо авторитардуу катуу болсо, ал эми эне тараптан жумшактык жана чыдамдуулук болгон [3, 12-6.].

Балдарды тарбиялоодо үй-бүлөнүн башка мүчөлөрүнүн, айрыкча чоң ата, чоң энелеринин салымы чоң болгон. Баланын өнүгүүсүнө таасир анын тарбияланган үй-бүлөсүнө байланыштуу - чоң бөлүнбөгөн үй-бүлөдө, аксакалдар - чоң эне, чоң ата, ошондой эле атасынын бир туугандары үй-бүлөсү менен баланын тарбияланышына салым кошушкан; бөлүнбөгөн чакан үй-бүлөдө, ата-энелери жана балдары менен кошо улуу муундун өкүлдөрүн кошо тарбиялашкан.

Чоң бөлүнбөгөн үй-бүлө – бул ар кандай муундагы туугандардын өкүлдөрүн камтыган кыйла чоң топ. Мындай үй-бүлөдө тарбиялоонун ар кандай ыкмалары жана стилдери болгон. Айрымдары негизинен сөз, насаат (чоң аталар, чоң энелер) менен тарбиялаш-

са, башкалары - мисал (ата-энелер), үчүнчүлөрү катаал чараларга (таякелер), үчүнчүсү – мажбурлоо ыкмаларына кайрылышкан. Мындай үй-бүлөдө биргелешкен үй чарбасы менен кеңири баарлашууга негиз болгон, чогуу жумуш аткарганда, оюндарда, көңүл ачууда. Мындай жамааттагы байланыш жалпы жамааттын жашоосу, жүрүм-турум нормалары жөнүндө көптөгөн маалыматтарды берип турган. Улуу муундун өкүлдөрүн (чоң аталары, чоң энелери, женелери, эжелери) камтыган чоң үй-бүлөнүн социалдык ролу кичинекей үй-бүлөгө караганда жогору болгон.

Аксакалдар балдарга өздөрүнүн кыжырдануусун, сабырсыздыгын көрсөтпөшү керек деп эсептешкен. Өзүн-өзү кармай албоо, эң чон кемчилик деп эсептелген.

Кыргыз үй-бүлөсүндө балдарга боорукердик, улуу адамдарды урматтоо жана бардык тирүү жандыктарга жылуу мамиле кылуу сезими тарбияланган. Балага эмоционалдык баарлашуу, сүйлөө жана ой жүгүртүү, кыймыл жана оюн үйрөтүлгөн; иш жүзүндө бала жакынкы чөйрөнү, ар кандай буюмдарды, алардын касиеттерин үйрөнүп, өзүн-өзү тейлөөнүн (тамак-аш, кир жуу, кийинүү, даараткана) көндүмдөрүн, эмгек көндүмдөрүн (үйдүн айланасында жардам) үйрөнгөн, ал эми 5-6 жашынан баштап жүрүм-турум эрежелери жана этикети үйрөнгөн.

Ошондой эле, бул үй-бүлө балдарды келечектеги үй-бүлөлүк ролдорго даярдоонун баштапкы баскычы болгонун белгилей кетүү керек: үй-бүлөдө балдар ата жана эне болуу деген эмнени билдирерин билишип, үйрөнүшкөн жана алардын эсинде эмоционалдык жактан берилген бул алгачкы маалыматтар түбөлүккө сакталып калган жана келечектеги үй-бүлөлүк ролдорго болгон мамилесин калыптандырган.

Кыргыздардын арасында маданий жана социалдык баалуулуктарды үй-бүлөлүк деңгээлде жаш муунга өткөрүп берүү, балдардын өзүлөрүнүн үй-бүлөлүк турмуштун атмосферасын байкоо, алардын чарбалык жана тиричилик ишине катышуусунун аркасында жүргүзүлгөн.

Бул учурда, жаңы билимдерди өздөштүрүү чоңдорду туурагандыктан келип чыккан: алардын жүрүм-туруму, турпаты, жаңсоолору, сүйлөө ылдамдыгы, интонациялар ж.б. Жалпысынан, ата-энелер жана башка чоңдор балдарга туруктуу үлгү болуп беришкен. Эгер балдар тил албастык менен чоңойсо, анда кыргыз коомчулугу биринчи кезекте ата-энелерди айыптаган. Буга төмөнкү макал-лакаптар күбө: "Ата жакшы - уул жакшы, Эне жакшы - кыз жакшы", "Атадан жаман туулса адашып калган көчкө окшош", "Абийир тапса баласы, атасына бак коног" [3, 18-б.]

Чоңдор менен өз ара байланыш кырдаалдык канал аркылуу жүргөн: аксакал сүйлөдү, кичүү угуп, жаттап алды, ошентип тийиштүү жүрүм-турум көндүмдөрүнө ээ болушкан.

Балдар маданиятын өздөштүрүүдө ата-энелердин жана башка үй-бүлө мүчөлөрүнүн көрсөтмөлөрү да чоң роль ойногон. Чоңдор тарбиялоо каражаттарынын ар кандай дисциплиналык чараларына ээ болушкан. Ата-энелер, чоң энелер же чоң аталар көбүнчө фольклордук сюжеттерге кайрылышып, окуяларды жана афоризмдерди өркүндөтүп, белгилүү бир кырдаалда колдонула турган жүрүм-турумдун моралдык-этикалык нормаларын балалыкта кабыл алуучу эс тутумга киргизишкен.

Үй-бүлөнүн ар кандай түрлөрү баланын өнүгүүсүнө ар кандай таасирин тийгизип жаткандыгы белгиленген. Илгери кыргыздарда болгон патриархалдык өзгөчөлүктөрү менен бөлүнбөгөн чоң үй-бүлө бүгүнкү күнгө чейин (ал анчалык кеңири чагылдырылбаса дагы) өзүнүн мурдагы бир катар өзгөчөлүктөрүн сактап калууда: үй-бүлө мүчөлөрүнүн социалдык жана экономикалык мамилелердеги муктаждыктарын канааттандырган.

Баланын өнүгүшүнө чоң үй-бүлөнүн таасиринин өзгөчөлүктөрү, эреже катары, балдар өзгөчө байланган улуу муундун (чоң ата, чоң энелеринин) социалдаштыруучу ролу талдоодо ачылган [4, 17-б.]. Биздин материалдарга жана байкоолорго ылайык, мындай тиркеме кары-картаңдар тарбиялоонун репрессивдүү ыкмаларын колдонбогондугуна байланыштуу болгон.

Ата-энеси же башка туугандары ачууланып, катуу талап кылган учурларда, бул жан аябас тарбиячылар, балдардын ою боюнча, ишенимдүү коргоочу катары иш алып барышкан. Мындан тышкары, чоң аталар менен чоң энелер - ата-бабалардын маданиятынын адистери, башка туугандарына караганда, баланын рухий муктаждыктарын канааттандырышкан: алар жомокторду, мисалдарды, мифологиялык уламыштарды айтып беришкен. Демек, үй-бүлө канчалык кең болсо, бала үчүн байланышуу жана баарлашуу мүмкүнчүлүгү ошончолук чоң болгон. Үй-бүлөгө мүнөздүү болгон тарбиячылардын чоң чөйрөсү маданий баалуулуктарды интенсивдүү өздөштүрүүгө негиз түзгөн. Коомдун жүрүм-турум нормаларын балдар табигый жол менен, түздөн-түз баарлашуу процессинде кабыл алышкан. Кыргыздар үчүн үй-бүлөдө, тойлордо, конокторду кабыл алууда жана башка учурларда жайбаракат, бирдей сүйлөшүү кадыресе көрүнүш болгон.

Тыюулар жүрүм-турум нормаларын калыптандырууда белгилүү ролду ойногон. Эгерде бала кандайдыр бир жагымсыз иш-аракет кылса, ага сөзсүз түрдө "башка андай кылба" – "буга жол берилбейт" деп айтышкан, ошону менен уруксат берилген нерсени чегин белгилешкен.

Кыргыз үй-бүлөсүндө өскөн балдар кичинекей кезинен эле ар кандай кырдаалда өзүн кандай алып жүрүүнү, мисалы, коноктун же үй ээсинин ролунда болууну үйрөнүшкөн. Балдар коноктун өзүн кандай

алып жүрүшү керек экендигин аксакалдардан жана үй-бүлөгө келген коноктордун өз байкоолорунан үйрөнүшкөн. Ошондой эле коноктун жүрүм-туруму алдын-ала аныкталган - ал өзүн татыктуу көрсөтүшү керек болчу: коноко барганда өзүнүн келгенин үн менен билдирген – акырын жөтөлүп, айлананы карап, ат байлап, ошентип үйдүн ээсине конокторду кабыл алууга даярданууга убакыт берген.

Элде жакшы тарбияланган адам кандай болуш керектиги жөнүндө так көз караш болгон; кыргыз коомундагы балдар ушул идеалга мүмкүн болушунча жакындашууга аракет кылып тарбия беришкен. Улуу муундун өкүлдөрүнүн айтымында, үлгүлүү бала токтоо, тил алчаак, көзкарандысыз, улууларды сыйлаган, аларга жардам берген, чынчыл, ач көз эмес болгон.

Бала келечектеги ата катары көзкарандысыз, эр жүрөк, токтоо жана боорукер болушу керек эле. Кыз болочок жубайынын, эненин, кожойкенин мыкты сапаттарына ээ болушу керек эле: токтоо, жумшак, эмгекчил.

Кыргыздарда уул бал, бала кезинен эле, көпчүлүк учурда өзүнүн эжелеринен артыкчылыгын сезген, себеби ага чоң эркиндик берилген. Мисалы, күн баткандан кийин кыздарга үйдөн чыгууга тыюу салынган (салттуу кыргыз үй-бүлөлөрүндө мындай көрүнүш азыр деле байкалат), ал эми эркек балдар ошол учурда эшикте ойной алышкан. Уул бала – бул кыргыз фольклорундагы эң популярдуу образ: ал эр жүрөк баатыр, карындашына жардамга келген, анын капа кылгандардан өчүн алууга даяр болгон.

Жогоруда белгилегендей эле үй-бүлөлүк жана социалдык тарбиялоодо үлгүнүн күчү маанилүү ролду ойногон.

Ата-энелер жаш муундан көргүсү келген идеалдуу түрдө жүрүм-турум нормаларына ылайык жүрүүгө аракет кылышкан. Биздин информаторлордун берген көрсөтмөлөрүнө ылайык, элде айтылып келген: "уядан эмнени көрсө, учканда ошону аласын", деген пикир болгон [3, 17-б.].

Ошентип, жогоруда айтылгандарды жыйынтыктап жатып, кыргыздардын руханий маданиятынын, салттуу тарбия маданиятынын бөлүгү болгон баланы үй-бүлөлүк тарбиялоого байланыштуу принциптер жана ыкмалар кылымдар бою түзүлүп келген деп айтсак болот. Салттуу шарттар, практикалык тарбиялоо иш-аракеттеринин натыйжасы болгон.

#### Адабияттар:

1. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи [Текст] / С.М. Абрамзон. - Фрунзе: Кыргызстан, 1990. - 480с.
2. Апыш Б. Тарбия жараяны [Текст] окуу куралы / Б.Апыш. - Ош, 2006. - 230-б.
3. Осмонова С.К. Полевые материалы тетрадь №1. Кыргызстан. Баткенская обл. - 2018. - 61 с.
4. Этнография детства. Традиционные формы воспитания детей и подростков у народов Южной и Юго-Восточной Азии. [Текст] / И.С. Кон, А.М. Решетов. - М., 1988. - 191 с.
5. Кудабоева Г.Б., Сейдакматова А.Э. Значение семейного воспитания в развитии личности ребенка. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2020. №. 5. С. 91-94.
6. Айтмамат кызы А. О некоторых методиках изучения брачно-семейных отношений в кыргызской республике. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2018. №. 6. С. 117-119.